

SABRİ F. ÜLGENER'İN İKTİSADİ AHLAKI İLE WEBER'İN PROTESTAN AHLAKI'NIN KARŞILAŞTIRMASI

Yasemin APALI

Dr.Öğretim Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
yapali@mehmetakif.edu.tr

SABRİ F. ÜLGENER'İN İKTİSADİ AHLAKI İLE WEBER'İN PROTESTAN AHLAKI'NIN KARŞILAŞTIRMASI

ÖZET

Ülkemizde Weberyen görüşün en önemli temsilcisi olan Sabri F. Ülgener, iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet kavramlarının terminolojiye girmesini sağlayan yegâne şahsiyettir. İktisadi ahlakı tıpkı Weber gibi meslek ahlakı çerçevesinde ele almasına karşın; farklı dinler ve farklı toplumlar çerçevesinde ele alındığı için, iktisadi ahlakın Ülgener için farklı bir açılımı söz konusudur. Bunun sebebi ise Kapitalizmin doğu toplumlarında hiç görülmemiş olmasıdır. Max Weber ise kapitalizmin özellikle Batı Avrupa ve Amerika'da yayılmasında özellikle modernleşme ve rasyonalizmin çok büyük etkilerinin olduğunu düşünmektedir. Protestan mezhebinin özellikle Kalvenist öğretisinin meslek ahlakına dönük birtakım prensipleri, mezhep mensuplarının bu dünyaya rasyonel bir bakış açısıyla bakmayı ve dünyaya yönelik bir zühd hayatının yaşanmasını içermektedir. Bu durum Ülgener'de ise rasyonelleşmeden daha ziyade tasavvufi bir yaşamın gerekliliği olarak, bu dünyadan el etek çekme şeklinde bir zühd hayatının yaşanması anlamını taşımaktadır.

Sabri F. Ülgener'in özellikle Osmanlı Devleti'nin meslek ahlakı ve iktisadi zihniyeti ile Weber'in modernleşme ile birlikte aşırı rasyonelleşmeye bağlı olarak Protestan meslek ahlakının farklılıklarının yanı sıra benzerliklerini de ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda Protestan mezhebinin zühd anlayışı ve sermaye birikimine dayanan ekonomi anlayışı ile İslam dininin tasavvufi bir perspektifle ekonominin şekillenmesine olan bakış açılarının karşılaştırılması da çalışmanın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Zihniyet, Protestan Ahlakı, Meslek Ahlakı, Ekonomik Faaliyet, Sermaye.

A COMPARISON OF SABRİ F. ULGENER'S ECONOMIC ETHICS AND WEBER'S PROTESTANT ETHIC

ABSTRACT

Sabri F. Ulgener, the most important representative of the Weberian perspective in Turkey, is the sole person who has had the concepts of economic ethics and economic mentality enter into the terminology. Although he regards economic ethics within the framework of professional ethics just like Weber, economic ethics has also a different meaning for Ulgener since the subject-matter is discussed within the framework of different religions and different societies. The underlying reason is that Capitalism has never been seen in eastern societies. On the other hand, Max Weber thinks that modernization and rationalism have had major impacts on the spread of capitalism, especially in Western Europe and America. Some principles of the Protestant sect, especially the Calvinist doctrine, regarding professional ethics, include a rational perspective of this world by the members of the sect and living a life of asceticism. Ulgener, on the other hand, signifies living a life of asceticism in the form of giving up all worldly things, as a necessity of a Sufi life rather than rationalization.

This study aims to demonstrate differences and similarities of Sabri F. Ulgener's professional ethics and economic mentality of the Ottoman Empire and Weber's Protestant professional ethic due to extreme rationalization, alongside with modernization. In this context, this study also aims to compare Protestant understanding of economy based on asceticism and capital accumulation with Islamic perspectives on shaping economy with a Sufi point of view.

Keywords: Economic Mentality, Protestant Ethic, Professional Ethics, Economic Activity, Capital.

1. GİRİŞ

Özellikle sanayi inkılabından sonra bilim dünyası Batı Avrupa'nın önemli bir şekilde değişim ve dönüşüm yaşamasını ekonomi temelli bir zemine oturtmaktadır. Çünkü modern öncesi toplumlar ile modern toplumlar arasındaki en önemli farkın ekonomik kökenli olduğu düşünülmektedir. Fakat modern toplumları diğer toplumlardan ayıran en önemli özelliğin rasyonalite olduğunu savunan ünlü Alman sosyolog Max Weber olmuştur. Ona göre akılcı ve mantıklı düşünme, modernizmin temel argümanlarından biridir. Rasyonel düşünme ise sadece Batı'ya has bir özelliktir çünkü kapitalizmin doğuşu ve gelişmesinde akılcılığın ve dinin yeri oldukça büyüktür.

Kendisinin dindar olmamasına karşın kaleme almış olduğu ünlü eseri "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu"nda iyi bir dindar nasıl olunur, kurtuluş nasıl gerçekleşir, para kazanma ve harcama yöntemleri, sermaye ve birikim gibi konulara yer vererek; farklı bir Protestan öğretisi ortaya koymaya çalışmaktadır. Yani modernleşme ve buna bağlı olarak ekonomik refahın kökenlerinde rasyonalite, çok çalışma ve daha çok kazanma güdüsü yatmaktadır. Onun bakış açısıyla Protestan ahlakının temellendirildiği temel argümanlar aslında çağdaş kapitalizmin vuku bulmasına neden olmuştur.

2. EKONOMİK FAALİYETLERİN FARKLI YÜZÜ OLARAK PROTESTAN AHLAKI

Modern öncesi toplumlar genelde din, gelenek yahut kişisel karizma gibi irrasyonel inançlar veya düşünce sistemlerine dayanırken, modern toplumlar mantığa ve kendine ait düşünme ve örgütlenme sisteminin asli unsuru olarak akla başvurmaktadır (Slattery, 2017: 79). Bilim ve teknolojinin gelişmesi, iş hayatında bir takım değişmelerin olması, hukuksal açıdan modernizmin getirdiklerinin sosyal yaşam açısından düzene bağlanması, yine modernizme bağlı olarak dinin tezahür alanının değişme göstermesi; rasyonalitenin yaşamın her alanına sirayeti ile sonuçlanmış ve Weber de bürokrasi, ideal tip analizi, kapitalizm ve din ile ilgili çalışmalarında bu temel argümanları en iyi şekilde değerlendirmiştir. Özellikle "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*" adlı çalışmasında akılcılığın etkililik ve etkinlik yönlerini dinamik bir unsur olarak kullanmıştır.

Eserinde kapitalizm kavramı üzerinde yoğunlaşan Weber'in asıl yapmak istediği şey; kapitalizmin ortaya çıkışında ve gelişmesinde dinin nasıl bir fonksiyon icra ettiğidir. Bu sebeple ilk olarak neden kapitalizmin Batı Avrupa ve Amerika'da ya da Protestan ülkelerde varlık alanı bulduğu ile ilgilenmektedir. Bir iktisadi sistem olan kapitalizmi din temelinde çözümlenmeye çalışan Weber (Kızılcılık, 2017: 367); bir olgu olarak dinin bir düzeni ya da egemenlik sistemini nasıl meşrulaştırdığını ortaya koymaya çalışmıştır. Max Weber'in din olgusu üzerinde ısrarla durması ve ekonomi ile ilişkisine vurgu yapmasının kökeninde, kapitalizmin nasıl ortaya çıktığı, onun neliği ve mahiyeti konusuna açıklık getirmek istemesidir. Dini mercek altına alarak sosyal eylemlerin nedenselliğini ortaya çıkarmak ve bağlı olarak da kapitalizmin doğuşunda yatan temellerin din ile ilgisini belirlemek şeklinde bir düşünceye sahipti. Daha açık bir ifade ile kapitalizmin doğuşunu anlamak onun en başta gelen ilgi odağıdır.

Ekonomik faaliyetlerin din tarafından etkinleştirildiğini düşünen Weber'e göre; üretimi artırarak, tasarruf edip eldeki tasarrufu değerlendirme, servet üretme ve üretimden elde edileni tekrar üretime dönüştürme sürecini düzenleyen bir kurum olarak gördüğü dinin bağımsız bir değişken olarak değerlendirmektedir (Usta, 2016: 537). Bu durumda din, dünyanın gelip geçici olduğunu ve dolayısıyla dikkate alınmaması gereken uğrak bir nokta olmasını mı, yoksa emek harcanıp çok çalışarak ekonomik faaliyette bulunulması gereken bir yer olmasını mı etkili acaba? İşte bu noktada Weber Protestan mezhebinin Kalvenist öğretisi bağlamında neden dünyevi gayeler güdüsünün olması gerektiğini izah etmektedir. Protestan mezhebinin ekonomiyi bir kurum olarak ahlak ve zihniyet bakış açısıyla şekillendirdiğini ve sistem olarak kapitalizmi doğurduğunu dile getirmektedir (Usta, 2016: 537). Ekonomik faaliyetler ile din arasında kurmuş olduğu bağın, kişinin çok çalışıp çok üretmesi ve kazancının tekrar üretime dönüştürülmesi şeklinde olması dikkate değer bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkat edilmesi gereken birinci nokta; kişinin dinin gereği olduğu için bu dünyada çok çalışması ve çok kazanması, ikinci nokta kişinin zamanını sadece çalışmak ve ekonomik faaliyette bulunmak için kullanması, üçüncü nokta ise kişinin dünya için çalışmasına karşın dünyanın

zevklerinden haz almaması gerektiği şeklindedir. Weber bu noktayı şu şekilde izah etmektedir (Weber, 2009: 139):

Estetik ya da sportif zevklere hizmet eden kültür varlıklarından zevk almaya verilen izin, her zaman, hep çok özel bir sınırlamayla karşılaştı: hiçbir şeye mal olmamalılar. İnsan, sadece Tanrı'nın şanıyla ona lütfedilen malların mutemedidir..... her kuruşun hesabını vermek zorundadır ve bir kısmını Tanrı'nın şanı için kullanacağı yerde, kendi zevki için kullanması, en azından, tehlikelidir.

Buna ilaveten dünyevi asketik Protestanlık, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış, tüketimi, özellikle lüks tüketimini sınırlamıştır. Buna karşılık, mal kazancını, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtarmış, kar çabasının zincirlerini koparıp bunu yalnız yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca doğrudan doğruya Tanrı'nın isteği olarak görmüştür (Weber, 2009: 139-140).

Asketik Protestanlığın dört farklı kolu olduğunu belirten Weber'e göre, bu kollardan öne çıkan ikisi Protestan ahlakının oluşmasında ön saflarda yer almaktadır. Bunlardan Luthercilik, sosyal yaşam açısından daha muhafazakar ve mevcut siyasi otoriteye de daha bağlı bulunan bir özelliğe sahipken; Kalvenistler sosyal yaşam içerisinde aktif ve radikal bir akımın temsilcisi olmanın yanı sıra disiplinli bir iş ve meslek ahlakına sahip olunması gerektiğini savunmaktadır (Doğan, 2015: 210). Böylelikle Tanrı katında sevilen bir kul olunacağı ifade edilmektedir. Weber kapitalizmin neden Hıristiyan toplumlarda var olduğunu, diğer dinlerin hâkimiyeti altında bulunan özellikle doğu toplumlarında var olmayışını irdelerken, aslında çağdaş kapitalizmin doğuşunda Hristiyanlığın değil Protestanlığın etkili olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Protestanlıkta ise özellikle Kalvenist koluna mensup kimselerin ekonomik yaşam ve ekonomik faaliyet anlamında diğerlerinden daha farklı olduğunu söylemek yanlış olmasa gerek.

16. yüzyılda imparatorluklar içerisinde ekonomik anlamda zengin ve gelişmiş kentlerin Protestanlığı kabul etmiş olmaları; kapitalizmin gelişmiş olduğu yerlerde Protestanlığın ve onun kolu olan Kalvenizmin çok yüksek oranda kabullenilmiş olması, Weber'in kapitalizmin gelişmesinde Protestanlığın etkisinin çok büyük ve çok önemli olduğunu ispat etmeye çalıştığına dair örnekleri teşkil etmektedir. Bunlara; Protestanların dünya nimetlerinden ve zevklerinde uzaklaşarak sermaye birikimine önem vermesi ve dahası sermayeden büyük pay almaları, Almanya'da eğitim düzeyi yüksek kişilerin Protestan olması, Katoliklerin yüksekokullarda beşeri bilimleri Protestanların ise teknik bilimleri tercih ettiğini, yine Almanya'da iş adamı, sanayici ve yüksek düzeyde yönetici kesiminin yine Protestan olduklarını belirtir. Tüm bunlara ilaveten Protestan mezhebine mensub kimseler “asketik” bir dünya anlayışı içerisindeyler. Yani bu dünyaya yönelik bir zühd anlayışı içerisindeyler. Katolikler ise diğer dünyayı hedef aldıkları için, bu dünyadan deyim yerindeyse “el etek çekme” anlayışına sahiptirler. Bu anlayış çerçevesinde ekonomik faaliyetlerini ve ekonomik yaşantılarını şekillendiren Protestanlar ile Katolikler arasındaki farklılıklar, kapitalizmin de ruhunu etkileyen unsurun Weber açısından farklılık arz etmesine neden olmaktadır.

Bu dünyadan elini eteğini çekmiş, dünyevi zevklerden ve harcamalardan uzaklaşırken, görevini iyi yapmanın da önemli bir sorumluluğu yerine getirmek olduğunu (Uca, 2018: 235) düşünen Max Weber'e göre; çalışmayı hafife almak her Pazar kilise ayinine gitmeyi de hafife almak demektir (Usta, 2016: 538). Dinin gereklerini rasyonalite çerçevesinde içselleştirerek bir dindarlık oluşturmak, sadece Kalvenist öğretide mevcuttur. Zaten gelenekselliğin rasyonaliteden uzak olduğunu ve rasyonalitenin ise sadece Batı'ya özgü bir kavram olduğunu savunması, Weber'in çağdaş kapitalizmin oluşmasındaki asıl nedenin geri planda kaldığını görmezden geldiğini gösterir niteliktedir.

Üretim, tüketim ve dağıtım kalıplarının belirlenmesinde dinin önemli bir yerinin olmasına karşın, dünyaya daha fazla dalmayı teşvik de sakındırma da aynı şekilde dini bir etki olarak değerlendirilebilir (Aydın, 2016: 192). Weber bunu Protestan Ahlakı düzleminde ele alarak, ekonomik faaliyetlerin ve çalışmanın yani dünyaya yönelik çabanın meşrulaştırılması şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca üretim araçlarının ya da mülkiyet biçiminin önemli olmadığını, önemli olanın bürokratik akılcılık olduğunu buna ilaveten de ekonominin toplumsallaştırılması gerektiğini düşünmektedir (Aron, 2000: 422).

Max Weber eserinde Protestanlığın diğer kolları içerisinde özellikle Kalvenist öğretiye mensup kimselerin “sermaye sahipliği” ve “modern işverenlikte” açıkça üstün olduklarını görmüştür

(Öztürk Karagöz, 2003: 176). Weber'in bu açılımı yapmasında Katoliklerin ekonomik bakımdan Protestanlara nazaran daha az geliştiklerini ortaya koyması durumu etkili olmuştur. Bu durumu elbette ilk defa ortaya koyan Weber olmamıştır. Weber'den önce Aydınlanma dönemi filozofları reform hareketleri sonrasında Protestan mezhebine mensup kimselerin mesleklerine daha bağlı oldukları ve mesleklerini hakkıyla icra ettiklerini, dolayısıyla gerek meslek ahlakı gerek de mesleklerinde başarılı olma bakımından diğer Hristiyan mezheplerinden oldukça farklı bir yaklaşım içerisinde olduklarını ortaya koymuşlardır. Protestanların ve özellikle de Kalvenist olanların bunu bir reform hareketi, bir başkaldırı şeklinde değil de; rasyonel ekonomik davranış bağlamında yaptıkları ve neticede rasyonel modernizmin bir sonucu olan kapitalist anlayışın gün yüzüne çıkmasında gayet etkili bir şekilde rol oynadıkları görülmektedir. Bu şekliyle inanan kimsenin meslek ahlakı anlamında, mesleğinden başka bir şey düşünmemesi yani sosyal hareketliliğin reddedilmesi, Tanrı'nın bir emri şeklinde telakki edilmiş ve adeta bir ibadet halini almıştır. Özellikle Protestanların bunu bir ibadet olarak görmeleri, onların bu dünyayı algılayış biçimlerinin, İslamiyet'ten ve bazı yüksek tipli dinlerin bu dünyayı algılayışlarından oldukça farklılık arz etmektedir.

Kurtuluşa ermenin ve Tanrı'nın bu dünyada en sevgili kulu olmanın tek yolunun olduğunu belirten Weber bunları; bu dünyada çok çalışmak, çok kazanmak, çok sermaye biriktirmek, mesleğini çok sevmek ve büyük bir iştiyakla icra etmek, bu dünyanın zevklerinden uzak durarak daha çok biriktirmek, iyi bir eğitim almak, daima yüksek düzeyde bir yönetici olmak, Tanrı'nın şanı için iyi bir yüksek okul okumak, yani bu dünyada gerek ekonomik anlamda gerek de sosyal statü olarak iyi bir konumda olmak şeklinde Protestan ahlakının ana ilkeleri olarak belirtmiştir. Çünkü Protestanlık işi ve çalışmayı kutsallaştırmış, dünya hayatından kaçan insan ideali yerine her şeyden önce selameti dünyada arayan ve akla uygun bir hayat süren bir insan idealini taraftarlarına telkin etmiştir (Günay, 1998: 151). Artık kutsal bir olgu olarak görülen çalışma, Tanrı için biriktirme (tasarruf) olgusuyla birleşerek Tanrı'nın bir lütuf olarak bahsettiklerinin ahlaki açıdan reddedilememesi sermayenin ve diğer ekonomik faaliyetlerin meşrulaştırıcısı olmuştur.

3. SABRİ F. ÜLGENER'İN BAKIŞ AÇISIYLA İKTİSADİ AHLAK DÜNYASI

Din ve ekonomi, ekonomi ve ahlak ya da iktisadi faaliyetler ve din konusunda yapılmış oldukça fazla çalışma olmasına karşın; "*iktisadi ahlak*" ve "*iktisadi zihniyet*" denildiği zaman akla gelen tek isim belki de Sabri F. Ülgener'dir. Kendisi çok iyi bir iktisatçı olmanın yanı sıra ülkemizde Weberian anlayışın da güzide temsilcisi konumundadır. Sabri F. Ülgener'in çalışmalarının geneline bakıldığında, iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramlarının ekonomik, sosyo-kültürel, tarihsel ve siyaset açısından ele alındığını görmek mümkündür. Gerek Osmanlı Devleti döneminde gerek de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bu kavramları din ve ekonominin karşılıklı ilişki içerisinde olması hasebiyle farklı bir bakış açısıyla ortaya koymuştur.

Tüm bunlara ilaveten Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhunu* adlı eseriyle birlikte Weber'in diğer dünya dinlerinin iktisadi ahlakları üzerine yapmış olduğu çalışmaları büyük bir titizlikle incelemiş; Weber'in kapitalizmin gelişmesinde Protestanlığın itici bir güç olduğuna dair düşüncelerini eleştirmiştir. Ayrıca diğer dünya dinlerini inceleyen Weber'in özellikle İslam dini ile ilgili tarafsız düşüncelerini mesnetsiz bularak eleştiren Ülgener, din ile ekonomik faaliyetler arasında çok yakın bir ilişkinin bulunduğunu çalışmalarında dile getirmektedir. Bununla birlikte "ahlak" ve "zihniyet" kavramlarının insanların dünya görüşlerinin şekillenmesinde iki asli unsur olarak görev yaptığını da açıkça ortaya koymaktadır.

Sabri F. Ülgener'e göre iktisadi ahlak; "*gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine –doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür*" (Ülgener, 2006: 19). Konuya din açısından bakıldığında, iktisat ahlakını kişinin bu dünya ilişkileri bakımından kulluk görevini ifa etme konusunda belirli bir tavır almaya çağıran motif ve saiklerin toplamına işaret etmektedir. Weber'e göre ise iktisat ahlakı, bu ifadeye göre kişinin pragmatik doğrultuda göstermiş olduğu fiil ve hareketleridir.

Ülgener, yukarıda zikrettiği iktisat ahlakı kavramının açıklamasından bir takım önemli sonuçların çıkartılabileceğini söylemektedir (Ülgener, 2006a: 21-22):

1. İktisat ahlakı, gerçekten, hukuk ve şariat hükümleri ile dıştan çerçevelenmiş "kitabî" kaideler demek olmadığı gibi "muamelat" toplamı da değil, insanın gündelik yaşayışında

pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamıdır. Söz gelimi: Faiz yasağı ve zekât, dosdoğru iktisadi-mali konu ile ilgili görüneler de, kişinin değer ve tercih ölçülerine yönelmeyip dinin tartışma kabul etmez yasak ve farizaları düzeyinde kaldığı sürece din ve şeriat kuralları arasında yer alır.

2. İktisat ahlakı, diğer yandan, tek ve dağınık kişi veya grupların değil, çoğunluğun değer ölçülerini hedef aldığına göre, mesajın iletildiği çevrenin geniş ve yaygın bir tabanı oluşturduğuna dikkat etmek gerekir.

Sabri F. Ülgener iktisat ahlakı kavramını oluşturan bir takım asli unsurların varlığına işaret etmektedir. Bunlardan birincisi dini motifler olup, iktisat ahlakının belirleyici önemli bir unsuru olduğunu belirtmektedir. Ona göre, ahlaki motifler ve değerler kişinin dünya görüşünün ve anlayışının şekillenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunu genel olarak manevi-dini faktör olarak nitelendiren Ülgener; dinin aynı zamanda hayat tarzına yön veren faktörler arasında bulunduğunu ya da bulunabileceğini inkâr edilemeyeceğini dile getirmektedir (Özkiraz, 2000: 130). İktisat ahlakının sadece tek bir dönem ya da belli bir toplum bağlamında düşünülmemesi gerektiğini vurgulayan Ülgener, bunun daha geniş ve daha yaygın bir tabana hitap ediyor olmasının üzerinde odaklanmaktadır. Bunları dile getirirken Weber'in "çok sebeplilik ilkesi"ni benimser ve o doğrultuda hareket eder. İktisadi faaliyetler, insanların ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla madde, çevre ve zamanın çok yönlü etkileşimi çerçevesinde tüm bu sayılanların toplamından ibaret olduğunu düşünmektedir. "*Madde, çevre ve zaman ilişkilerini tek bir kavram altında, dünya kavramı etrafında toplayarak dinin dünya karşısında takındığı farklı tutum ve davranışları iki ideal tiple ifade eder: 'rind ve zahid'. Rind, dinin dünyadan kaçış çizgisinin temsil ederken, zahid onun dünyayı red ucunu temsil etmektedir*"(Özkiraz, 2000: 61). Weber'deki dünyanın nimetlerinden ve zevklerinden kaçışın, İslam dinindeki farklı versiyonlarını ancak pratikteki dinin farklı yorumlarını Ülgener yine Weber'in bakış açısıyla ortaya koymaya çalışmıştır.

Ülgener'e göre iktisadi ahlak ile iktisadi zihniyet arasında farklılık bulunmamasına karşın aralarında çok ince bir farkın olduğunu da vurgulamaktadır. O öncelikle zihniyet kavramına açıklama getirerek iktisadi zihniyetin ortaya çıkmasındaki önemli ana etkenleri izah etmek ister. Ülgener; "*iktisat süje veya şulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benisedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yollu açıklanışı*", "*değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplumu!*", "*dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış!*"(Ülgener, 2006b: 14), şeklinde hem iktisat kavramını hem de zihniyet kavramını da için alan geniş bir tarif yapmaktadır. Daha açık bir ifadeyle iktisadi zihniyeti, bir bakıma toplu bir bütün halinde esasen bilince ve bilinç altına yerleşip sinmiş olan telkinler manzumesinin – dünya görüşünün- muhtelif köşelerinden biri, olsa olsa iktisadi faaliyetimize ve kuruluşlara bakan yüzü demektir (Ülgener, 2006b: 15). O, iktisadi zihniyetin bu tanımın kültürle bağlantılı bir şekilde izah edilmesinde hiçbir sakınca görmemektedir. Çünkü "kültür" kavramı içinde birbirini tamamlayan fikir, inanç, değer ve hükümleri barındırmaktadır. Dolayısıyla iktisadi zihniyet ile kültür kavramının tarifleri birbirlerini tanımlayıcı konumdadır. Zihniyet kavramının ve özellikle iktisadi zihniyet kavramının sadece bireyin içe dönük muhtevası değil dışa dönük yani dış dünya ile bağlantısının daha fazla olduğunu ifade etmektedir.

Yine de her iki kavramın da (iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet) birbirlerinden ayırt edilmesi gerektiğini düşünmektedir. İktisat ahlakı, kişiden uyması istenilen normlar ve hareket kurallarının toplamından ibaretken iktisadi zihniyet, kişinin gerçek davranışındaki değer ve inançların toplamına işaret etmektedir (Ülgener, 2006c: 17). Bu şekilde bir ayırımın yapılması, sözü edilen değer ve inançların içe dönük ideal tablosunda kalmayarak gerçek davranışa ve yaşama dönüşmesi açısından önemlidir. Her zaman böyle bir ayırımın kesin ve net bir şekilde olması beklenmezken, fiili olarak icra edilmesi ve dış dünyada gerçeklik kazanması önemli bir özellik gibi görünmektedir.

Bu tanımların yapılmasının ardından Sabri F. Ülgener'in iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet bağlamında üzerinde durduğu önemli bir nokta da; esnaf ve loca teşkilatı, ahilik teşkilatı gibi sonradan kurumsallaşan ve hem sosyo-ekonomik hem de dini bir karaktere bürünen ekonomik faaliyet alanlarıdır. Ülgener esnaflık ve ahilik teşkilatının orta çağda tasavvufun gelişme göstermesiyle birlikte ortaya çıktığını düşünmektedir. Böyle düşünmesindeki nedenlerden biri, rasyonelleşmenin henüz doğu toplumlarına uğramamasıdır. Diğer bir neden ise dinin hem ahlak üzerinde hem de zihniyet üzerindeki etkilerinin, iktisadi faaliyetler üzerinde de derinden hissediliyor olmasındadır. Daha kapsamlı bir ifade

ile Ülgener buna “kazanç arzusu ve hevesin rasyonelleşememesi” olarak adlandırmaktadır. Ülgener'in adına tasavvuf dediği şey, “Orta Asya inançları ile Hint ve İran inanç ve kültür sisteminden meydana gelen, kısmen içinde Yunan kültürü bulunan bir gövde akımı” (Özkiroz, 2000: 64). İslamiyette bu tarz sufi akımlar be tarikatlar çoğaldıkça iktisadi faaliyetlerinde çehresi değişme göstermiştir. Melamilik örneğinde olduğu gibi, akşama kadar halkın beğendiği işle meşgul olup, sabaha kadar da Hakk'ın beğendiği iş (amel) ile meşgul olmak, Ülgener'e göre iş ve çalışmanın bir vazife halini alış göstergesidir. Oysa ki tasavvuf denildiği zaman en genel anlamda ilk akla gelen, “bir hırka bir lokma” anlayışıdır. Ya da tasavvuf bağlamında olmasa bile Hz. Mhammed'in yaşam tarzı örnek gösterilerek, “bugün ölmeyecekmiş gibi bu dünya için, yarın ölecekmiş gibi diğer dünya için çalış” anlayışı, İslam dini açısından çalışmanın farklı amaçlar doğrultusunda olduğuna birer örnektir. Fakat Ülgener'in asıl eleştiri noktası, ilk dönem ahilik teşkilatı ve tasavvuf anlayışının Osmanlı'nın son dönemlerinde rasyonelleşme ile tanışarak boyut değiştirmesidir.

Ortaçağın sonlarından bu yana ortaya çıkan esnaflaşmayla birlikte tarikatların ilgisi de esnafa yönelmiştir. Çünkü 12. ve 13. yüzyıllardan beri Anadolu şehirlerinin bir kısmında görülen esnaf ve zanaatkâr toplulukları olan fütüvvet ve ahi teşkilatları kendilerini bir tarikat olarak nitelendirdikleri için temsil ettikleri ahlak anlayışıyla beraber tasavvufun ve batını tarikatların tamamlayıcısı olmuştur (Özkiroz, 2000: 65). Yavaş yavaş dini bir aristokrasinin oluşmasına zemin hazırlayan bu dünyevi ahlak ve siyaset anlayışı, sosyal tabakalaşmayı da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla üst tabakanın tüketim ve harcama hırsının meşrulaştırılması ve diğer yandan alt tabakanın üzerine ağır bir yükün yüklenmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum Osmanlı'nın son zamanlarına özellikle Tanzimat sonrasına tekabül etmiş ve iktisadi açıdan bir çözümlenin vuku bulmasına neden olmuştur. Tıpkı Weberin kapitalizmde yaşanan değişme gibi. Aşırı rasyonelleşme neticesinde ve Protestan ahlakındaki bir değişmeler neticesinde kapitalimin şekil değiştirmesi. Değişen çalışma ve sermaye birikimindeki algının değişmesi neticesinde ciddi miktarda servet sahibi olan kiliselerin bunu dinden soyutlamaya çalışmaları ve din anlayışının ve kapitalizm anlayışının değişmeye başlaması (Özsöz, 2017: 559). Ülgener'in Osmanlı'nın iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet açısından çözülmeye başlaması sonunda çökmesini, tıpkı Weber ve Marx'daki gibi alt tabakanın daha fazla ezilmesi durumuna benzetmesi dikkatlerden kaçmamaktadır.

Sabri F. Ülgener, Werner Sombart gibi ekonomiye sadece “para ve mal akımı” şeklinde bakılmasından elbette hoşnut değildir. Çünkü ekonomi denilen şey ona göre ahlaki ve kültürel değerleri de bünyesinde barındıran bir sosyal davranış şeklidir. Aslında insanların üretim ve tüketim şeklini belirleyen kültürel bir insan davranışdır. Bu sebeple kişilerin işlerine ya da mesleklerine önem verip vermemeleri onların taşıdığı iktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet ile alakalı bir durumdur. Böylece tasavvufun da Osmanlı'nın son dönemlerinde sosyal tabakalaşmaya ve para harcama hırsını ya da aşırı tüketimi meşrulaştırıcı bir unsur haline dönüşmesini Weber ve Marx üzerinden eleştirmektedir.

Gelenekçi toplumların iktisadi faaliyet ve anlayışları ve zihniyetlerine de eleştiri getirmektedir. Ona göre gelenekçi iktisadin olumlu ve olumsuz yanlarını göz önüne alarak gelenekçiliği zamanımıza kadar getiren unsurun olumsuz yan olduğunu tespit etmiştir (Özkiroz, 2000: 69). Buna binaen gelenekçi toplumlarda çalışanların nitelikleri yerine kişilikleri ön plana çıkmaktadır.

Ülgener'in değindiği bir diğer nokta da, iktisadi kararsızlık ve dengesizliğin “prekapitalist” devirlerin adeta alın yazısı olduğu şeklindedir. Prekapitalist toplumlarda iktisadi dengesizlik daha çok darlık yönündedir. Para açısından, kıymetli maden darlığının ve bütçe açıklarının doğurduğu nakit buhranları; hazine açısından gelir yetersizliğinin ve siyasi karışıklıkların sebep olduğu mali buhranlar görülür (Özkiroz, 2000: 78-79).

Sabri F. Ülgener'in iktisadi ahlakı ve iktisadi zihniyeti; dinin ekonomik faaliyetleri nasıl etkilediğinin bir serüveni şeklindedir. Konuya dair izahatlarını Osmanlı toplumunun geri kalmışlığı üzerinden yapan Ülgener, analizlerini Weber'in çok sebepliliği çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Osmanlı'nın geri kalmışlığını din, ekonomi ve zihniyet bağlamında temellendirmiştir. Ahlak ve zihniyetin oluşmasında tek bir nedenin olmadığını düşünen Ülgener bunları; din, ekonomi, siyaset, iklim ve coğrafya şeklinde sıralamıştır. Bir toplumun iktisadi ahlakı ve iktisadi zihniyetin oluşmasındaki tarihi süreç ve diğer faktörler (din, ekonomik faaliyetler vs.) göz önünde bulundurularak geniş tabana yayılan bir ahlak ve zihniyet tablosu çizmektedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi daha geniş bir kitleye hitap eden iktisat ahlakı, Ülgener'in tanımına göre gerçek yaşam tarzının oluşmasını yani gerçek insan davranışlarına dönüşmesi şeklinde ifadesini bulmaktadır. Bünyesinde dini motiflerin bulunması da ayrıca önemli görünmektedir. Buna ilaveten iktisat ahlakı, yukarıda değindiğimiz gibi dünya işleri ya da malları ile ilgilenip Tanrı'nın yolundan ayrılma endişesi ile diğer taraftan yaşamı idame ettirmek için dünyalık işlerle ve mallarla meşgul olmak arasında adeta bir denge vazifesi görmektedir.

Ülgener'e göre iktisat ahlakı insanların yaşadıkları dönemdeki ahlaki norm ve değerlere göre şekillenmektedir. Buna ilaveten "vaziyet alışlar" olarak değerlendirdiği, kişilerin bu dünyaya karşı takındıkları tutum ve davranışların tümü iktisat ahlakının kapsamını oluşturmaktadır.

İktisat ahlakını etkileyen faktörler arasında "alt tabaka" ve "üst tabaka" olarak adlandırdığı tabakaların dini algılayış ve yaşayış biçimlerinin olduğunu belirtmektedir. Ülgener'e göre elit tabakanın dinden anladığı ve onu yaşayışı ile avam olarak adlandırdığı tabakanın dine bakışı ve dinin yaşayışı birbirinden farklıdır. Dolayısıyla elitlerin ve avamların icra ettikleri mesleklerin ahlaki oluşumları da bu durumdan etkilenmektedir.

Sabri F. Ülgener'in iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları çerçevesinde yapılan izahatlar, daha önce belirtilen Weber'in Protestan ahlakından oldukça farklı olduğu görülmektedir. Bu farkın pek çok nedeni olmasına karşın temelde sahip olunan inanç sistemi ya da dinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmasa gerek. Ulaşılan netice itibarıyla tarih süreci içerisinde dinin ekonomik faaliyetler ve icra edilen meslekler üzerinde gözle görülür bir etkisinin olduğu aşikardır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Max Weber, "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*" adlı eserini kaleme alırken kapitalizmin neden Batı toplumlarında özellikle Hıristiyanlığa mensup toplumlarda doğduğunu ve gelişme gösterdiğini ortaya koymaya çabasıdadır. Öncelikle Hıristiyanlığın Katolik mezhebi ile Protestan mezhebi arasındaki inançsal formların sosyo-ekonomik yaşama yansımalarını ele almıştır. Buna göre Katoliklerin ekonomik yaşamda Protestanlara nazaran daha pasif bir konumda olduklarını tespit ettiğini belirtmiştir. Protestanların 16. yüzyıldan itibaren ekonomik faaliyetler anlamında diğer mezheplerden farklı bir durumda olmalarını, Protestan öğretilerine bağlayan Weber, onların çok çalışması ve sermaye birikimi yapmalarının dinsel boyutunu açıklamaya çalışmıştır. Şöyle ki; Protestanlığın Kalvenist koluna göre kişinin çok çalışıp çokça sermaye biriktirmesi, tasarruf yapması neticesinde Tanrı'nın sevgili kulu olması inancı neticesinde, inananların dünyanın nimet ve zevklerinden uzak yaşamaları sonucunu doğurmuştur. Weber'e göre bu dünya için çok çalışmak aslında çok iyi bir mü'min olmanın yanı sıra kurtuluşa ermenin anahtarı şeklindedir.

Almanya, Hollanda, Belçika vb. ülkelerde iyi eğitim görmüş, zengin, servet sahibi vs kimselerin Protestan mezhebine bağlı bulunmaları ve bu mezhebinde Kalvenist kolundan olmaları dikkat çeken bir unsurdur. Ayrıca kişinin mesleğini sevmesi, benimsemesi ve çok iyi bir şekilde icra etmesi de yine bir ibadet şekli olarak algılanmaktadır. Bu nedenle Luthercilik anlayışının "meslek ahlakı" kavramına ayrı bir önem atfetmesi kayda değer görülmektedir. Max Weber'in Protestanlığı kapitalizmin itici bir gücü olarak değerlendirmesi, kapitalizmin özellikle Protestan mezhebine tabi yerlerde kök salması, dinin ekonomi ve ekonomik faaliyetler üzerinde aleni bir etkisinin olduğunu da gösterir mahiyettedir.

İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları üzerinde neredeyse tüm eserlerinde özellikle duran Sabri F. Ülgener; bu kavramları tarihsel süreç içerisinde özellikle Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ele almıştır. İktisadi ahlak ve iktisadi zihniyet kavramlarının birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu belirten Ülgener, aralarındaki farkın ise hem kültürel hem sosyolojik hem de psikolojik nedenlere bağlı olarak oluştuğunu düşünmektedir. İktisat ahlakının insanların yaşadıkları tarihi süreç içerisindeki ahlaki norm ve değerlere şekillendiğini düşünmektedir. İktisadi zihniyet ise Ülgener'de dinin ekonomik faaliyetler üzerinde bir serüveni şeklindedir.

Bir nevi hemşehricilik anlayışı ile başlayan esnaf ve ahilik teşkilatı zaman ilerledikçe farklı boyutlar kazanmış ve Osmanlı döneminde toplumda tabakalaşmaya neden olmuştur. "Elit" ve "avam" tabaka olarak addedilen tabakaların dini algılayışları ve dini yaşayışları da farklılık göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla bu dini anlayış da ekonomik faaliyetlere ve meslek ahlakına da yansımıştır.

Protestan ahlakında Tanrı'nın sevdiği kul olma çabası için bu dünyada bu dünya için çok çalışan fert, kurtuluşa ancak bu şekilde ulaşabileceğini düşünmekte. Ülgener'in iktisat ahlakında ise "bir hırka bir lokma" anlayışının yerine Osmanlı'nın çözülme ve yıkılış döneminde çok kazanma hırısı ve bunun din vasıtasıyla meşrulaştırılması durumu söz konusudur. Bunun ise aslında bir zihniyet problemi olduğunu düşünmesi Ülgener'in Weber'in "çok sebeplilik" ilkesini aynen benimsediğinin göstergesidir. Aslında İslamiyette "hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için çalışıp, yarın ölecekmiş gibi öteki dünya için çalışma"nın din ile ekonomik faaliyetler arasında bir denge kurulması gerektiğini ortaya koyulması bakımından çok önemli bir düstur gibi görünmektedir. Weber'in Protestan ahlakı ile Ülgener'in iktisadi ahlakının temelinde bulunan ortak kavramların farklı amaçlar doğrultusunda icra edilmesi durumu söz konusudur. Çalışmanın ve mesleğini en iyi şekilde icra etmenin maksatları ne olursa olsun bünyesinde dini-ahlaki normları ve değerleri barındırdığı bir gerçektir.

KAYNAKÇA

- Aron, R., (2000), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev.: Korkmaz Alemdar, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara.
- Aydın, M., (2016), *Sistematik Din Sosyolojisi*, Açılım Kitap, 2. Baskı, İstanbul.
- Doğan, Ş., (2015), "Max Weber ve Sabri F. Ülgener'de Zihniyet-Din İlişkisi", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, (2), 203-226.
- Günay, Ü., (1998), *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- Özkiraz, A., (2000), *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, a Yayınevi, Ankara.
- Özsöz, C., (2017), "Weber ve Ülgener'in Din ve Ekonomi İlişkisine Dair Temel Yaklaşımlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (51), 557-561.
- Öztürk K., E., (2003), *Max Weber'de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, Derin Yayınları, İstanbul.
- Slattery, M., (2017), *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çev.: Ümit Tatlıcan, Sentez Yayıncılık, 9. Baskı, Ankara.
- Uca, O., (2018), "Ekonomi ve Toplumsal Yaşam", *Sosyoloji Toplumbilim-İçtimaiyat İlimi Umran*, Ed.: Durmuş Ali Arslan, Gülten Arslan, Paradigma Akademi, Ankara.
- Usta, N., (2016), "Ekonomi ve Din", *Din Sosyolojisi*, Ed.: Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, Grafiker Yayınevi, 4. Baskı, Ankara.
- Ülgener, S. F., (2006a), *Zihniyet ve Din*, Yay. Haz.: Ahmet Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F., (2006b), *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Yay. Haz.: Ahmet Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul.
- Ülgener, S. F., (2006c), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Yay. Haz.: Ahmet Güner Sayar, Derin Yayınları, İstanbul.
- Weber, M., (2009), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev.: Gülistan Solmaz, Alter Yayıncılık, Ankara.